

З КАФЕДРИ ПРЕЗИДІЇ НАН УКРАЇНИ

РАГУЛЯ

Андрій Володимирович — член-кореспондент НАН України, заступник директора Інституту проблем матеріалознавства ім. І.М. Францевича НАН України

ПРОГРЕСИВНІ ТЕХНОЛОГІЇ СПІКАННЯ МАТЕРІАЛІВ У ЕЛЕКТРОМАГНІТНИХ ПОЛЯХ

**Стенограма наукової доповіді на засіданні
Президії НАН України 9 жовтня 2019 року**

У доповіді висвітлено основні результати наукових досліджень процесів спікання матеріалів у електромагнітному полі та розробки Інституту проблем матеріалознавства ім. І.М. Францевича НАН України зі створення передових ефективних методів виготовлення керамічних та метало-керамічних матеріалів і виробів складної форми, в тому числі для потреб цивільної і військової техніки.

Шановні члени Президії!

Шановні учасники засідання!

Дивлячись на тему сьогоднішньої доповіді, дехто може здивуватися, чому ми заслуховуємо на засіданні Президії НАН України таке, здавалося б, вузьке питання. Моїм завданням є показати, що спікання матеріалів має широкий технологічний аспект, який забезпечує функціонування 100-мільярдного сегменту світового ринку виробів порошкової металургії і кераміки.

Цього року виповнюється 70 років з того часу, як фактично розпочалася епоха технологій, оснований на спіканні матеріалів. Відправною точкою цього напрямку можна вважати симпозиум «Фізика порошкової металургії», який у серпні 1949 р. відбувся у Нью-Йорку.

Слід зазначити, що у розвиток цього наукового напрямку значний внесок зробили українські вчені. У 1950–1980-х роках найбільш вагомі в Україні результати в галузі спікання матеріалів було отримано у Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна та Інституті проблем матеріалознавства ім. І.М. Францевича НАН України. У цей період фундаментальні дослідження в галузі фізики конденсованих речовин, дифузії та масопереносу в нерівноважних дисперсних системах у Харкові проводили професор Борис Якович Пінес, академік Ілля Михайлович Ліфшиц, член-кореспондент НАН України

Віталій Валентинович Сльозов, професор Яків Овсійович Гегузн.

Ще в 1951 р. академік Іван Михайлович Федорченко заклав основи спікання як технологічного процесу. Його учні зробили подальші кроки в розвитку цього напрямку: професор Р.О. Андрієвський експериментально визначив рушійні сили спікання; професор Олександр Іванович Райченко розробив основи спікання в електричному полі, а академік НАН України Валерій Володимирович Скороход, безумовно, зробив найбільший внесок у теоретичний опис спікання як колективного явища, створивши реологічну теорію спікання. Цю теорію сьогодні визнано в усьому світі, а учні В.В. Скорохода — член-кореспондент НАН України М.Б. Штерн, професор Є.О. Олевський, доктор технічних наук А.Л. Максименко — впевнено утримують лідерство в цій галузі, активно розвиваючи континуальну теорію спікання, а також багатомасштабне моделювання спікання і як явища, і як технологічного процесу.

Особливо слід підкреслити внесок академіків НАН України Валентина Никифоровича Єременка і Юрія Володимировича Найдича, які в 1960–1980-х роках заклали основи рідкофазного спікання, а також величезний експериментальний матеріал і досвід у галузі спікання та гарячого пресування тугоплавких сполук, відображений у роботах члена-кореспондента АН УРСР Григорія Валентиновича Самсонова, академіка НАН України Павла Степановича Кислого, професора Михайла Савича Ковальченка, і закладення ними теоретичних основ цих процесів.

На сучасному етапі розвитку науки про спікання матеріалів перед ученими постає низка проблем, що потребують вирішення. По-перше, процеси створення з порошків матеріалів, насамперед керамічних, є дуже повільними та енерговитратними. По-друге, останнім часом з'явилися нові об'єкти — нанорозмірні порошки, складні за формою заготовки для спікання, композиційні гранули для 3D-технологій, а також 1D- і 2D-наноматеріали, які потребують детального вивчення. По-третє, нові сегменти ринку матеріалів, наприклад для систем кому-

нікацій 5G і 6G, біомедичних засобів, приладів «зеленої» енергетики тощо, вимагають розроблення нових методів спікання.

Отже, основними завданнями на сьогодні є створення швидкісніших та енергоефективніших технологій отримання матеріалів; більш гнучких інструментів впливу на матеріал, його структуру і властивості порівняно з традиційними; досягнення кращих властивостей матеріалів та їх багатофункціональності, а також підготовка нових кваліфікованих кадрів, здатних вирішувати всі зазначені вище проблеми.

Стрімкий розвиток адитивних технологій 3D-друку потребує нових підходів до технологій спікання складних за формою виробів. Тому сьогодні на перший план виходять технології спікання під впливом зовнішніх полів, або FAST-технології (field assisted sintering technology), яких є досить багато і про які я розповім далі. Цікавими є також прототипи технологій, основаних на феномені спікання за температур від кімнатних до 200°C у гідротермальних умовах, зокрема в електричному полі, а також технології створення матеріалів майже без спікання для систем комунікацій 6G. Такі підходи дають змогу в разі підвищити швидкість процесу отримання матеріалів та його енергоефективність, більш гнучко впливати на властивості матеріалів. Зокрема, майже 2/3 відомих на сьогодні FAST-технологій основані на процесі іскро-плазмового спікання в режимі хімічної реакції, що дозволяє одержувати композити зі специфічними властивостями.

До швидкісних процесів електроспікання належать іскро-плазмове і мікрохвильове спікання, зокрема в режимі теплового пробою.

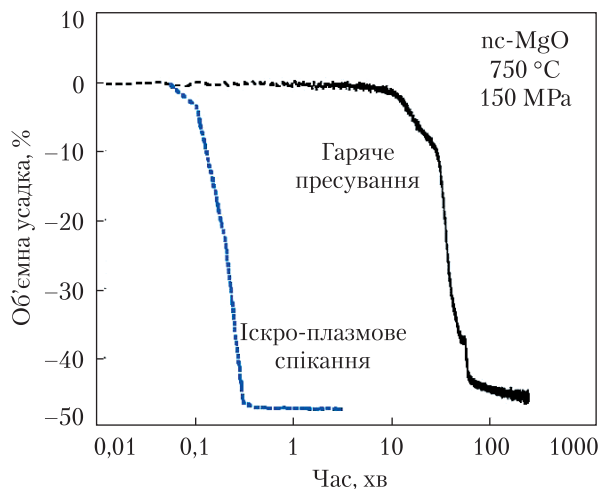
Засновником методу електророзрядного спікання в Україні є професор Олександр Іванович Райченко. У своїй монографії «Основи спікання порошків пропусканням електричного струму» (1987) він описав основні принципи цього процесу, такі як: генерування локалізованої плазми розряду і її вплив на тепло- і масоперенос; суперпозиція зовнішніх полів (механічних, електромагнітних) на ущільнення і фазоутворення порошкового матеріалу; дія електричного струму у приповерхневих

шарах провідників і напівпровідників (так званий скін-ефект), а також діелектриків; швидке і однорідне нагрівання/охолодження зразка в цілому, що відкриває можливості для уникнення великих температурних градієнтів.

У 1970-х роках в Інституті проблем матеріалознавства ім. І.М. Францевича О.І. Райченко розробив установку «Струм», на якій на замовлення підприємства «Арсенал» виготовлялися мідно-алмазні композити. У 2005–2015 рр. наш Інститут тісно співпрацював з японським Національним інститутом матеріалознавства, що давало нам змогу експлуатувати їхню установку для електроімпульсного плазмового спікання, потім ми мали можливість використовувати установку FCT HPD-25, встановлену в Інституті кераміки і технологій спікання (Німеччина).

Нарешті, завдяки гранту SPS G5120 (Transparent Ceramics) за програмою НАТО «Наука заради миру та безпеки» нам вдалося створити власну (спільну з НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського») навчально-наукову лабораторію наноматеріалів і придбати сучасне устаткування для іскро-плазмового спікання FCT HPD-25 (виробництва Німеччини), а також 3D-принтер CJP 360 виробництва США для виготовлення оптичних приладів складної форми.

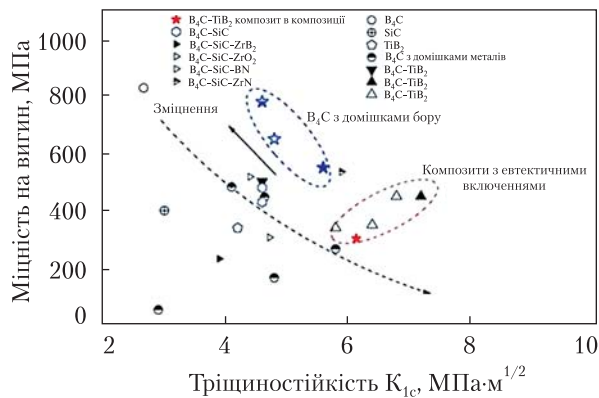
Спочатку ідея іскро-плазмового спікання була пов'язана з явищем підвищення температури в контактній зоні між частинками. Велика щільність струму в цій зоні приводить до досить суттєвого нагрівання, яке можна використовувати як для локального плавлення, так і для запуску хімічної реакції з метою створення матеріалів. Особливостями процесу іскро-плазмового спікання є генерування зони плавлення в контактах між частинками, що прискорює тепло- і масоперенос; комбінований вплив електричного поля і тиску на усадку, фазоутворення, структуру порошкових систем; великі швидкості нагрівання, вищі за $100\text{ }^\circ\text{C}/\text{хв}$, тобто процес відбувається протягом 1–2 хв. Крім того, іскро-плазмовоє спікання можна здійснювати в режимі теплового пробою, а швидкий нагрів під тиском запобігає росту зерен. Іскро-плазмовоє спікання — хороший інструмент для

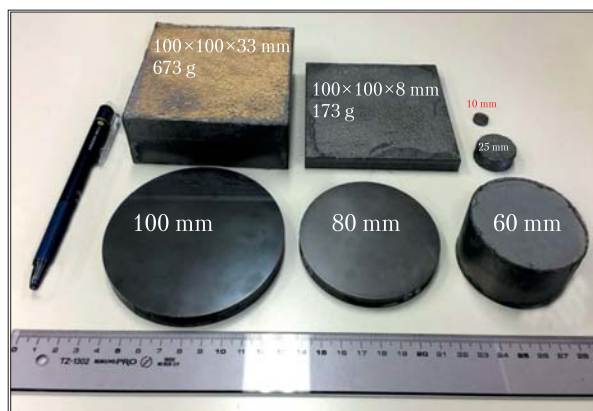
Рис. 1. Порівняння швидкостей процесів іскро-плазмового спікання і традиційного гарячого пресування. Головні характеристики SPS-процесу: імпульсний електричний струм — $>100\text{ А}/\text{м}^2$; напруга — 10–30 В; тиск — до 1 ГПа; швидкість нагрівання — $2\text{--}200\text{ }^\circ\text{C}/\text{с}$; час охолодження — від 0,5 с

Таблиця 1. Нанокераміки на основі тугоплавких сполук, отримані методом іскро-плазмового спікання

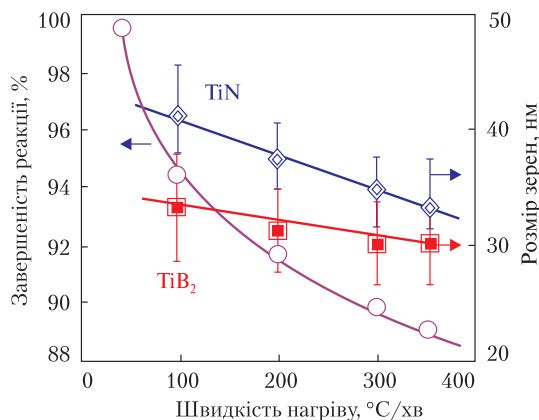
Системи	Властивості і галузі використання
$\text{Si}_3\text{N}_4\text{--TiN--ZrN}$ $\text{Si}_3\text{N}_4\text{--TiN--TiSi}_2$	Зносостійкі матеріали (підшипники з функцією самозаліковування), сумісні з доквіллям, стабільні в агресивних рідинах
MgAl_2O_4 , ALON	Прозора кераміка для обтічників і матриць скінтіляторів
REO:Me ³⁺	Лазерна кераміка на основі рідкісних земель
YAG:RE ³⁺	Лазерна кераміка на основі гранатів
$\text{HfB}_2\text{--SiC}$; $\text{BN}/\text{Si}_3\text{N}_4/\text{AlN}$; $\text{ZrB}_2\text{--MoSi}_2$	Високотемпературні обтічники для гіперзвукових безпілотних апаратів або радіокерованих ракет, надвисока резистентність до корозії/зносу/окиснення
$\text{ZrB}_2\text{--ZrC--SiC}$	Виробництво теплостоків для електроніки
MgB_2	Надпровідники
TiN--TiB_2 ; $\text{TiN}/\text{TiB}_2/\text{ZrN}/\text{ZrB}_2/\text{HfN}/\text{HfB}_2$; $\text{TiCN--ZrO}_2\text{--Al}_2\text{O}_3$	Керамічний різальний інструмент і зносостійкі компоненти газо- і нафтоперегінної апаратури

Рис. 2. Вплив композиції керамік на основі карбіду бору на співвідношення між тріщиностійкістю та високотемпературною міцністю на вигин ($T = 1600^\circ\text{C}$)

Рис. 3. Масштабування зразків з композиційних керамік на основі карбіду бору, отриманих методом іскроплазмового спікання

Рис. 4. Залежність розмірів зерен нанокompatитів TiB_2/TiN від швидкості нагрівання

тугоплавких матеріалів, що важко спікаються, таких як карбіди, бориди, силіциди тощо. Ці технології можна застосовувати для матеріалів з різною природою хімічного зв'язку і електропровідності.

На рис. 1 можна бачити, що процес іскроплазмового спікання відбувається в 100 разів швидше за традиційне гаряче пресування. Переваги іскро-плазмових технологій ми використовували для створення нанокераміки – оксидних керамік на основі рідкісноземельних елементів із середнім розміром зерна приблизно 16 нм (на сьогодні це найкращий показник у світі). У табл. 1 наведено типи систем і властивості матеріалів, які ми вивчаємо в Інституті проблем матеріалознавства ім. І.М. Францевича НАН України.

Продуктивним напрямом у технологіях іскро-плазмового спікання є поєднання спікання з реакцією синтезу корисних фаз безпосередньо в матриці, зокрема реалізація самопоширюваного високотемпературного синтезу тугоплавких речовин і їх спікання одразу протягом кількох секунд.

Одним із перспективних науково-технологічних завдань є підвищення міцності карбіду бору, на основі якого виробляють бронематеріали. З огляду на наш попередній досвід з поліпшення властивостей керамік за допомогою створення композитів на їх основі, ми запропонували багаторівневий дизайн композитів $\text{B}_a\text{C}_b-(\text{B}_x\text{O}_y/\text{BN})$ з 3D-структурованою сіткою меж, отриманих реакційним іскро-плазмовим спіканням з можливістю керування атмосферою консолідації. Під час спікання відбувається реакція між карбідом бору і атмосферним азотом, зменшується розмір кристалітів карбіду бору і утворюється безперервна 3D-сітка з ламілярних шарів турбостратного нітриду бору, що й зумовлює поліпшення властивостей отриманого керамічного матеріалу.

На рис. 2 наведено результати випробувань щодо впливу композиції керамік на основі карбіду бору на співвідношення між тріщиностійкістю та міцністю на вигин для отриманих нами керамік порівняно з найкращими з опублікованих результатів інших дослідників. До-

ведено, що зміцнення B_4C можна досягти зміною співвідношення бору до вуглецю та створенням 3D-зерномежової ламілярної сітки з карбиду та нітриду бору. Істотне підвищення міцності пов'язане також із внесенням до композиту домішок на основі кремнію і утворенням в кераміці $Si-B-C(O, N)$ включень.

До того ж, залежно від потреб і замовлень промисловців, з використанням технології реакційного іскро-плазмового спікання можна одержувати зразки різних розмірів (рис. 3) і навіть реалізувати високопродуктивне серійне виробництво великогабаритних видів продукції високої якості.

Реакційне іскро-плазмове спікання нанокompозитів TiB_2/TiN дозволяє також розраховувати і керувати розмірами зародків обох фаз, які залежать від масового співвідношення TiN і TiB_2 та швидкості нагрівання (рис. 4), досягаючи при цьому розмірів зерен TiB_2 до 30 нм. Отже, ми дійсно маємо справу з нанокераміками.

У режимі теплового пробою, тобто за швидкості нагрівання порядку $1680\text{--}2520\text{ }^\circ\text{C/хв}$, одночасно відбувається і хімічна реакція, і процес ущільнення матеріалу. Дослідження реакційного іскро-плазмового спікання багатокомпонентних керамічних матеріалів, наприклад $TiN(ZrN)/TiB_2(ZrB_2)$, засвідчили можливість отримання щільної (понад 99%) композиційної наноструктурної кераміки з розміром зерен окремих фаз 40–80 нм. Такі нанокompозити мають оптимальну комбінацію твердості (24–28 ГПа) і тріщиностійкості ($8,5\text{--}10,2\text{ МПа}\cdot\text{м}^{1/2}$). А якщо до цієї системи додати гідрид цирконію, зазначені показники твердості і тріщиностійкості будуть ще вищими.

Ще у 2013 р., виконуючи роботи за проектом SeProFAST (Eurostars/BMBF), спільно з підприємством ТОВ «Віріал» ми виготовили і випробували зразки різального інструменту з отриманих нами нанокompозитних керамік, які за твердістю майже не поступаються алмазу і призначені для обробки нержавіючої сталі та суперсплавів.

В останні два роки в рамках виконання цільової науково-технічної програми НАН України «Дослідження і розробки з проблем підвищен-

Рис. 5. Заготовки обтічників для подальшого спікання, виготовлені за допомогою 3D-друку

Рис. 6. Зразок ІЧ-прозорого обтічника після іскро-плазмового спікання

Таблиця 2. Властивості зразків з MgF_2 -кераміки

Номер зразка	Відносна щільність, %	Прозорість, %	Твердість HV, ГПа (50 г)
4 (67)	99,62	90	$4,26\pm 0,35$
5 (74)	99,36	77	$5,26\pm 0,56$
7 (84)	99,63	84	$4,94\pm 0,56$
8 (86)	99,85	90	$4,72\pm 0,7$

ня обороноздатності і безпеки держави» та на замовлення Казенного підприємства спеціального приладобудування «Арсенал» ми працю-

вали над вирішенням завдання з розроблення технології виробництва прозорих керамічних обтічників для головок самонаведення керованих ракет. Для цього ми запропонували комбінацію двох новітніх технологій — збирання прототипів обтічників за допомогою 3D-друку з подальшим використанням іскро-плазмової технології спікання до прозорого стану.

Для виготовлення обтічників спочатку потрібно було розробити відповідний прес-інструмент, який забезпечив би оптимальні параметри розподілу щільності струму та рівномірний розподіл температури, для чого ми провели комп'ютерне моделювання методом скінченних елементів. Потім на 3D-принтері Pro Jet 360 надрукували оптимізовані конфігурації прототипів обтічників (рис. 5), а далі іскро-плазмовим спіканням отримали готовий виріб (рис. 6) — ІЧ-прозорий обтічник.

У табл. 2 наведено характеристики, які визначають задані властивості отриманих зразків. Досягнувши прозорості 90%, ми виконали поставлені перед нами завдання і тепер працюємо над удосконаленням цієї технології.

Слід зазначити, що подібна комбінація 3D-друку та іскро-плазмової технології спікання використовується в НАСА для виготовлення компонентів газотурбінних двигунів.

У найближчій перспективі ми прагнемо перейти від лабораторних випробувань до дослідно-промислового виробництва, організація якого потребує інвестицій у розмірі 1,8 млн євро, з яких приблизно 1 млн євро становить вартість автоматичної лінії іскро-плазмового спікання НРD-250 виробництва Німеччини.

Наш партнер КП СП «Арсенал» планує замовляти ІЧ-обтічники в кількості приблизно 1,5–2 тис. одиниць на рік. Проте слід зазначити, що в галузі оборони і безпеки України сьогодні є також нагальна необхідність створення радіопрозорих керамічних обтічників для гіперзвукових безпілотних апаратів (зі швидкістю до 20 М), а також високотемпературних обтічників для головок самонаведення. Для задоволення цих потреб застосування комбінації технологій 3D-друку та іскро-плазмового спікання видається цілком реальним. Крім того, на цьому обладнанні можна виробляти і нову бронекераміку на основі карбіду бору з розміром блоків до 300 мм, і різальний керамічний інструмент для металообробки. Рентабельність такої технологічної дільниці оцінюється у 25–30%, а термін окупності — 3–4 роки.

Завершуючи свій виступ, хочу висловити щиру вдячність за дружнє ставлення, підтримку моїх ідей, а також докладання спільних зусиль для досягнення результатів моїм колегам з Інституту проблем матеріалознавства ім. І.М. Францевича НАН України докторам наук Г. Бородянській, О. Згалат-Лозинському, О. Петухову, дослідникам В. Колесниченку, М. Замулі, С. Іванченку, а також нашим іноземним партнерам докторам М. Херрманну і Я. Рателю з Німеччини, Й. Саккі, О. Васильківу та Д. Демірському з Японії, з якими ми разом опублікували понад 80 статей та патентів і розробили технології виготовлення трьох продуктів, які вже готові до впровадження.

Дякую за увагу!

За матеріалами засідання підготувала О.О. Мележик